

Ірина ДМИТРІВ,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) ira.myrna@gmail.com

ОБРАЗ БОГОПОСВЯЧЕНОЇ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати художні образи ченців, священників в українській поезії міжвоєнного двадцятиліття. Об'єктом дослідження стали твори письменників «логосівців», поезія Олега Ольжича та Мелетія Кічури.

Ключові слова: Біблія, монах, монашество, священник, sacrum, художній образ.

Літ. 10.

Irina DMYTRIV,

Ph.D. in Philology, Associate Professor of Ukrainian Literature and Literary Theory
Department Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) ira.myrna@gmail.com

THE RELIGIOUS PERSON IMAGE IN UKRAINIAN POETRY DURING THE INTERWAR PERIOD OF THE TWENTIETH CENTURY

In this article it is made an attempt to analyze art monks, priests images in Ukrainian poetry during interwar two decades. The object of the study were the works of «lohosivtsiv» writers, O.Olzhych and Meletius Kichury poetry.

Key words: Bible, monk, religious, priest, sacrum, art image.

Ref. 10.

Ірина ДМЫТРИВ,

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской литературы и теории литературы Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко (Украина, Дрогобыч) ira.myrna@gmail.com

ОБРАЗ МОНАХОВ В УКРАИНСКОЙ ПОЭЗИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА ХХ ВЕКА

В статье сделана попытка проанализировать художественные образы монахов, священников в украинской поэзии межвоенного двадцатилетия. Объектом исследования стали произведения писателей «логосивцев», поэзия Олега Ольжича и Мелетия Кичуры.

Ключевые слова: Библия, монах, монашество, священник, sacrum, художественный образ.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Перша половина ХХ століття – це доба активних світоглядно-естетичних та суспільно-політичних пошуків. У цей буремний час образ богопосвяченої особи нерідко ставав тим моральним орієнтиром, якому притаманна правильна духовна постава, що породжувала христоцентричний спосіб мислення у вирішенні питань як особистого, так і національного характеру.

Українські автори міжвоєнного двадцятиліття часто пропонують увазі читача твори, у яких художньо представлений образ священика, ченця чи чернечої спільноти. У нашому дослідженні намагатимемось проаналізувати образ ченця у поезії Олега Ольжича «Манастир» і «Молитва», а також у поетичних творах західноукраїнських авторів Мелетія Кічури «Гуде орган» та о. Василя Мельника (Лімниченка) «У монастирській квадратурі».

Аналіз досліджень. В українському літературознавстві ще немає цілісної праці, яка б торкалася особливостей художнього образу богопосвяченої особи аналізованого періоду.

Використані у дослідженні праці Івана Огієнка «Українське монашество» [6] та Фабіо Чарді «KOINONIA – Койнонія: богословсько-духовний путівник монашої спільноти» [10] допоможуть розкрити основні засади монашого життя. Теоретичною базою нашого дослідження є літературознавчі розвідки Володимира Антофійчука [1] та Ігоря Качуровського [3, 9–25]. Звісно, у статті рясно цитується Святе Письмо, бо саме воно, на нашу думку, найповніше пояснює феномен чернецтва.

Мета статті – на матеріалі поезії міжвоєнного двадцятиліття, здебільшого Західної України, проаналізувати образи богопосвячених осіб, проінтерпретувати символи, пов'язані з ними, показати роль духовенства у формуванні національно свідомої особистості.

Виклад основного матеріалу. Чернеча спільнота, незважаючи на своєрідне відокремлення від світу, завжди притягувала до себе погляди тих, що у світі. Бо, як слушно каже італійський дослідник чернечого життя Фабіо Чарді, «чернеча спільнота в історії Церкви і суспільства завжди була ферментом віднови, внутрішнього динамізму, творчості та відповіді на моменти, що час од часу виринали в серці історії» [10, 5]. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) у монографічному дослідженні «Українське монашество» пише, що люди, які вміють мислити, т. зв. філософи, здавна пізнали марнотність усього цього світу й марноту його видимого добра, за яким так завзято побивається світ [6, 49]. Отож, люди мислячі розважали над такими питаннями: чи нема в світі чогось ціннішого, що давало б людині спокійне й розумне життя, провадило б її до правдивого щастя; чи нема в людині чогось вічного, за що варто було б з радістю пережити сад жорстоких мук, що зветься життям? Християнство дає відповіді на ці питання і ставить плекання духа значно вище від тлінного тіла.

Митрополит Іларіон пропонує таке визначення спільноти, яка залишає все, щоб іти за Христом: «Монашество – це добровільне зречення від цього світу зо всіма його марнотами, це добровільна смерть для світу ради вічного спасіння. Очевидно таке зречення – річ тяжка, а тому монашество – це найвищий подвиг служіння Богові через відречення від світу. Таким чином, головна ціль монашества, його найвищий ідеал – досягнути вічного спасіння відреченням від світу, передчасною смертю для нього» [6, 50].

На світанку чернечого життя самотність і умертвіння плоті були основними атрибутами анахорета. Проте з плином часу пустельники об'єднуються, щоб творити одну спільноту, маючи за приклад першу апостольську громаду та шукаючи правильність свого рішення у словах псалмопівця: «Як це добре і гарно, коли брати живуть разом» (Пс. 132, 1).

Як уже зазначалося, чернець відокремлюється від світу. Хоча те, що спонукає його до самоти, «ніколи не є бажанням естетичної чи егоїстичної контемплативності, а є найреалістичнішою християнською любов'ю» [10, 79]. Людина, яка приймає чернечі обіти, вмирає для гріха, для своїх земних пристрастей, щоб «народитися згори»,

уподібнитися до зерна, яке спочатку мусить померти, щоб принести рясний плід (Йо.12, 24).

Життя анахоретів лягло в основу давньої агіографічної літератури, а вже творці української літератури ХХ століття переважно звертаються до більш пізніх форм чернечого життя, тобто до чернечої спільноти. Ось, наприклад, галичанин Мелетій Кічура написав вірш «Гуде орган», який відзначається своєю мінорною тональністю:

*Гуде орган. Під чорним зводом
Горить примерклий світ лямпад,
Повільним, тихим хороводом
Ідуть ченці, за рядом ряд.
Неначе тіні загробові,
Ідуть кудись в незнану путь.
Їх лиця – блідомармурові,
Похилий стан, запала груди.
Одні лиш очі – дивні очі:
Алмаз оправлений в янтар,
Огністі зорі полуночі
На чорнім лоні тихих хмар.
Всю пристрасть, мабуть, цього світу,
Весь шал суєтної весни,
Закляла груди їх неогріта
В оці прескорбні очі-сни [9, 248].*

Мелетій Кічура пропонує читачеві образ аскетичного згромадження. Всяка світська барва у творі відсутня, немає яскравої колористики, звід храму – чорний, а світло лямпад – примеркле. Світському гаморові і шалові протистоїть тиша і розмірений ритм чернечого життя: «Повільним, тихим хороводом / Ідуть ченці за рядом ряд». Орган у цьому монастирі «гуде». Класичним у творі є зовнішній вигляд ченців: лиця – «блідомармурові», стан – «похилий», груди – «запала». Про найвищу міру зречення від світу, про повне умертвлення промовисто свідчить порівняння ченців із «загробовими» тінями. І саме тоді, коли здається, що всякий зв'язок зі світом подолано, автор несподівано бачить вогник у «дивних» очах ченця. На чорному тлі вони сяють коштовним камінням – духовними чеснотами, але водночас є тим містком, який єднає схимника з минулим. Наприкінці поезії спільнота немовби відходить на задній план, а безмежну цінність має тепер кожна особа ченця з його неповторними прескорбними очима-снами.

Дещо інша настроєвість притаманна віршеві Олега Ольжича «Манастир»:

*Вранці – сонце і небо чисте,
І пташині радісні хори.
О хвала, хвала Тобі, Христе,
Ізцілилося серце хоре.
У пожовклій руці – ніга,
І червневий день – миттю,
Покривати Твою Книгу
Позолотою і блакиттю.
Де вагання всі молодечі,
Де лицарські мої гордині?
І кладе цинобровий вечір
Темносині, густі тіні [9, 329].*

Душа ліричного героя сповнена гармонії, джерелом якої є Бог. Монастирські стіни не гнітять ченця, адже вони не є перешкодою у замилюванні творінням Божих рук. «Сонце», «небо чисте», «пташині хори», а також людина – вінець Божого творіння – всі разом творять найдосконалішу із молитов – молитву хвали. У цій невеликій поезії майстерно представлено два крила християнського, а отже й монастирського життя – молитву і працю.

Христос реально присутній у житті аскета. Він – Бог, Він – Целитель хворого серця, Він – Той, що заспокоює розбурхані хвилі людської душі. Отож, для Христа – уся вдячність, молитва і праця. Як наслідок – мир, легкість у душі, здатність бачити Бога у всьому, і в кінцевому результаті – святість.

Співзвучною з розглянутими вище творами є поезія Олега Ольжича «Молитва», яку, на думку Володимира Антофійчука, можна зарахувати до розряду неперевершених зразків світової літератури. «Жанр молитви, – підкреслює літературознавець, – в українській літературі є достатньо представлений, оскільки за час свого існування людина не знайшла досконалішої, ніж молитва, форми, в якій можна було б виповісти найпоетаємніше, зважитися на відвертість, щирість і безпосередність самовираження; у цьому – одне із таїнств вічності молитви, таїнство особистісного катарсису, перевтілення й облагородження, яке можна відчуті тільки у духовному єднанні з Абсолютом» [1, 5]. Про містичне почуття єдності індивіда з Абсолютом говорить Ігор Качуровський у статті «Містична функція літератури та українська релігійна поезія», він називає «Молитву» Олега Ольжича однією з найкращих поезій автора, оскільки у ній показано, «як діє молитва на людину, як її ушляхетнює і підносить» [3, 12]:

*Ігумен встав. Брати домінікани
Двома рядами вийшли з-за столів,
І серце храма – пройняли органи,
І морок сам зайнявсь і задзвенів.
Ось брат один. Страховище іконам,
Руде волосся і ведмежий стан.
Він був би десь розбійницьким бароном,
На смерть своїх би катував селян.
Велика міць твоя, Ісусе Христе,
Коли й цього до тебе привела!
Він молиться. І ніжно-променисте
Щось світиться з-під дикого чола [9, 329].*

Особливістю цієї поезії, окрім довершеної форми, є глибока закоріненість у Святому Письмі. До того ж, «Молитва» має надзвичайно глибокий підтекст. За коротким викладом автора про молитву одного з ченців домініканського монастиря можна прочитати історію спасіння людини Богом. Христос є реально присутній у цьому творі як Месія, бо саме завдяки йому відбувається осяяння і навернення.

Зупинимось на кількох моментах зі Святого Письма, без інтерпретації яких неможливе, на нашу думку, глибинне прочитання «Молитви». У цій поезії художньо трансформувалося декілька євангельських сюжетів.

1. Вибір і покликання апостолів.

«Ідучи попри Галилейське море, Ісус побачив двох братів: Симона, що звався Петром, і Андрія, його брата, що закидали сіті у море, бо були рибалки. І до них мовив: «Ідіть за мною, я вас зроблю рибалками людей». І ті негайно кинули сіті і пішли за ним» (Мт. 4, 18–20).

«Ідіть за мною» – це слова, що означають вибір і покликання, яке здійснює Бог. Тому пізніше Христос скаже своїм учням: «Не ви вибрали мене, а я вибрав вас і призначив, щоб ви йшли і плід принесли» (Йо. 15, 16). Ісус зустрічає людину в повсякденному житті, перейняту щоденними турботами. Христове «бачити» – це не просто зауважити, це проникати в особу, щоб відродити її до нового життя, аж до радикальної переміни в її існуванні. Рибалки «залишають усе», а це «цілковитий вихід самого з себе і зі всього оточуючого» [10, 32]. Апостоли позбуваються власного світу, щоб стати спадкоємцями нової, визначеної особою Ісуса реальності.

Особливістю євангельських подій є те, що вони, звершившись один раз, мають продовження у часі і просторі. Чернеча спільнота – яскраве свідчення цього. Мірча Еліаде з цього приводу пише: «Віруюча людина може жити лише у Священному Світі, бо лише такий світ має буття, існує по-справжньому. Ця релігійна потреба виражає невситиму онтологічну спрагу, яка виражається по-різному. Найбільш вражаючий її вплив – це прагнення віруючої людини перебувати в серці дійсності...» [2, 36]. Що ж стосується часу, то Мірча Еліаде доводить, що для віруючої людини час, як і простір, не є однорідним і безперервним. Існують відрізки священного часу, часу святкувань (здебільшого періодичні); існує також час мирський, в який відбуваються дії, що не мають релігійного значення [2, 36]. Для християнина священний календар постійно відтворює події з життя Христа, а кожен представник чернецтва – послідовник перших апостолів, монастир – першої спільноти.

Брат-домініканець у поезії Олега Ольжича «Молитва», незважаючи на зовнішність розбійника, – один з покликаних, один з оновлених і просвічених світлом Христа.

2. Переображення Христове.

«Ісус узяв з собою Петра, Йоана та Якова і пішов на гору високу помолитись. І коли він молився, переобразився перед ними: обличчя його засяло, наче сонце, а одежа – біла та блискуча, як світло» (Мт. 17, 1–20).

Коли Бог хоче промовляти до людини, то переважно це діється далеко від світського гамору і суєти. Бог веде людину в особливе місце, де панує спокій. Слід зауважити, що Ісус переобразився під час молитви і тоді засяло його обличчя. Ще у Старому Завіті читаємо, що після сорокаденного посту і розмови з Богом у Мойсея також сяло обличчя: «І сталося, як сховався Мойсей із Синай-гори, а обидві таблиці свідчення були в руці його, як сховався з гори, не знав він, що обличчя в нього стало променистим, бо він розмовляв з Господом» (Вх. 34, 29). Так і людина, яка молиться, входить у божественну атмосферу, її душа оновлюється через очищення і лише тоді може сяяти. Саме про таке «сяння» читаємо в Олега Ольжича: «Він молиться. І ніжно-променисте / Щось світиться з-під дикого чола».

3. Христос – Світло світу.

«На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово (...) Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього. І життя було в Нім, а життя було Світлом людей. А Світло у темряві світить, і темрява не обгорнула Його» (Йо. 1, 1–5).

Ісус Христос є світлом, бо відкриває надприродні істини. Христос є світлом людей своїм словом-наукою та прикладом життя. Він сам про себе каже: «Я – світло світу. Хто йде за мною, не блукатиме в темряві, а матиме світло життя» (Йо. 9, 5); «Я – світло, на світ прийшов, щоб кожен, хто в мене вірує, не перебував у темряві» (Йо. 12, 46).

Перше протистояння між світлом і темрявою бачимо вже на початку створення світу: «Сказав Бог: нехай буде світло! І настало світло. І побачив Бог світло, що воно добре

та відділив Бог світло від темряви, і назвав Бог світло – день, а темряву назвав – ніч» (Бт. 1, 3–5). Коли ізраїльський народ переходив через пустиню, ідучи з єгипетської неволі до обіцяної землі, перед ними йшов стовп із хмари, який для єгиптян був темною хмарою, а для ізраїльтян – світилом (Вх. 14, 20–21). На згадку про світло, що вело до землі обітованої, ізраїльський народ на свято Кучок засвічував великі світила, бо це Бог був світлом для свого народу і його провідником у пустелі.

Перед приходом Христа на землю світ перебував у темряві ідолопоклонства, аморальності, жорстокості. Пророк Ісаїя так про це каже: «Народ, що в п'ятні ходить, уздрів світло велике; над тими, що живуть у смертній тіні, світло засяяло» (Іс. 9, 1). Христос прийшов на світ і приніс із собою світло, навчаючи Божої Правди, повертаючи зір сліпим і просвічуючи душі мудрістю і правдою.

Людина боїться темряви і прагне світла. Існує тісний зв'язок між світлом і життям: народитися означає побачити світло (Йов 3, 16; Пс. 58, 90). Сліпець, що не бачить «світла Божого», знаходиться у тіні смерті, а Шеол – це царство темряви (Пс. 88, 13). Тому в «Молитві» Олега Ольжича зустрічаємо таке явище: коли «серце храму» проймають органи, морок зникає.

Апостол Павло називає покликаних «синами світла» і «синами дня» (1 Сл. 5, 5), а Йоан Богослов каже: «Бог – світло, і хто любить брата свого, той перебуває у світлі – у Бозі» (1 Йо. 2, 10).

Христос посилає своїх учнів, щоб вони були світлом для світу, але насамперед вони самі в собі мають бути світлом, у них не повинно бути темряви, якою є гріх. Отож, основне завдання християнина – сяяти світлом Христової Правди. Чи ж не про це йдеться, коли читаємо: «І ніжно-променисте / Щось світиться з-під дикого чола»? Без сумніву, джерелом, дателем цього світла для ченця є Христос, який просвічує. Дія просвічення може сприйматись на різних рівнях: Бог освітлює совість кожного на особистому рівні, на рівні спільноти йдеться про глибинне пізнання правд віри. Розуміючи важливість просвічення у духовному житті, ченці сприймають його як дар, про який каже молитва: «Будучи світлом, Христе, просвіти мене собою» [5, 137]. У богослужбових текстах часто зустрічаємо цей глибокий символ Світла Христового, наприклад: «Світло тихе, святої слави (...) Ісусе Христе!» [5, 23]; «Слава Тобі, що Світло нам показав!» [5, 140]; «Господи, зішли душам нашим споконвічне Твоє Світло» [5, 136]. Богородицю ж називають «Матір'ю Світла» [5, 131].

Про формування «нової» людини, про ненастанну працю удосконалення духа у монастирських стінах йдеться у поезії Василя Мельника «У монастирській квадратурі...». Незважаючи на недовершеність форми, ця поезія є співзвучною з «Молитвою» Олега Ольжича своїм глибинним сприйняттям чернечого життя:

*У монастирській квадратурі
Виводяться великі духи,
Формиться курс трубадурів
Любови, віри і отухи!
Це надра мудреців і воїв,
Заклиначів на смерть і сутиш,
Несе з собою гасло боїв,
Несе їх завжди скрізь і всюди...
Це гасло – міцно й непохитно
Спасати душу, не лиш тіло,
Творити наперед шляхетне,
Різьбити трудом добре діло.*

*У квадратурах і кубіках
Їх обмежує число й друк.
Йде нова людина з чоловіка
Серед молінь, жертвов, покут [4, 190].*

Про «оновлену» людину читаємо у Святому Письмі, а також в Отців Церкви. Однак коли йдеться про народження «нової» людини у Христі, то неодмінно має померти «стара» людина. Мірча Еліаде, досліджуючи феноменологію ініціації, робить висновки: «Доступ до духовного життя завжди містить у собі смерть для мирського існування, після якої відбувається нове народження» [2, 107]. Як уже згадувалося, чернець вмирає для світу. Звичайно, це стосується в першу чергу його душевного стану, але цікавими є навіть зовнішні вияви такого «вмирання» під час обряду посвячення. Наприклад, особа, яка вступає до монастиря, приймає нове ім'я, що символізує народження «нової» людини. Поетичною ілюстрацією до наведеної думки могла б стати поезія Р. М. Рільке, в якій І. Качуровський прочитує містичні почуття дотику до «Великої Таємниці» [3, 16]:

*Я знаю малу, темнодаху
Церкву на мирній горі,
До неї ввись, як монахи,
Бредуть кипариси старі.
Святих покинуте гроно
В нішах живе німих,
А вечір ронить корони
Крізь вікна на чола святих [9, 16].*

Не випадковим є порівняння кипарисів з монахами, бо кипарис – священне дерево, яке є символом жалоби, похорону [8, 234]. Якщо кипарис є вісником смерті фізичної, то монах завжди символізує смерть для світу через відречення від земної насолоди.

Висновки. Образ ченця в українській поезії міжвоєнного двадцятиліття наскрізно символічний. В умовах, коли зовсім знецінювалося людське життя, коли відбувалася жахлива дезорієнтація моральних вартостей, зумовлена воєнними лихоліттями, поети звертаються до образу богопосвяченої особи, образу, який є своєрідною антитезою до типової, найчастіше арелігійної людини початку ХХ століття.

Підсумовуючи, підкреслимо характерну особливість розглянутих поезій – образ богопосвяченої особи завжди підводить читача до першоджерела – Святого Письма. В окремих поезіях образ ченця лише на перший погляд є центральним, насправді він є тільки майстерним засобом у руках поета, щоби ввести у твір головного героя – Христа, а чернець – лише живе свідчення про нього. Тому для глибокого прочитання поезії про чернецтво варто було б тлумачити її христологічно на рівні образів, ідей, символів, звертаючись при цьому до кращих зразків світової та української поезії різних літературних періодів, що могло б стати гарною перспективою для майбутніх літературознавчих студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антофійчук В. «Молитва, як сонце, вічна...» (Жанр молитви в українській літературі) / В. Антофійчук // «Святі чуття, закладені в молитву...»: Антологія української молитви. У 2 кн. – Чернівці : Рута, 1996. – Кн. 1. – С. 3–10.
2. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окултизм, ворожбитство та культурні уподобання / Мірча Еліаде. – К. : Основи, 2001. – 591 с.
3. Качуровський І. Містична функція літератури та українська релігійна поезія / І. Качуровський // Хрестоматія української релігійної літератури. – Мюнхен-Лондон, 1988. – Книга перша : Поезія. – С. 9–25.

4. Мельник В. о. (Василь Лімниченко). Релігія і життя (поезія, проза, драма, публіцистика, релігійні статті) / В. Мельник / [за заг. ред. проф. Р. Гром'яка; упорядник і післямова Л. Гром'як]. – Тернопіль : Збруч, 1999. – 830 с.
5. Молитвослов. – Рим-Торонто : Видавництво ОО. Василян, 1990. – 1374 с.
6. Огієнко І. Українське монашество / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К. : Наша культура і наука, 2002. – 396 с.
7. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – United Bible Societies, 1991. – 1394 с.
8. Уваров А. С. Християнська символика. Символика древньохристиянського періода / Алексей Сергеевич Уваров. – М. : УНИК; СПб. : Алетейя, 2001. – 256 с.
9. Хрестоматія української релігійної літератури. – Мюнхен-Лондон, 1988. – Книга перша : Поезія. – 552 с.
10. Чарді Ф. KOINONIA – Койнонія : Богословсько-духовний путівник монашої спільноти / Фабіо Чарді. – Львів : Місіонер, 2002. – 364 с.

REFERENCES

1. Antofijchuk V. «Molitva, jak sonce, vichna...» (Zhanr molitvi v ukraїns'kij literaturi) / V. Antofijchuk // «Svjati chuttja, zakladeni v molitvu...»: Antologija ukraїns'koї molitvi. U 2 kn. – Chernivci : Ruta, 1996. – Kn. 1. – S. 3–10.
2. Eliade M. Svjashhenne i mirs'ke; Mifi, snovidinnja i misterii; Mefistofel' i androgin; Okul'tizm, vorozhbitstvo ta kul'turni upodobannja / Mircha Eliade. – K. : Osnovi, 2001. – 591 s.
3. Kachurovs'kij I. Mistichna funkcija literaturi ta ukraїns'ka religijna poezija / I. Kachurovs'kij // Hrestomatija ukrajins'koї religijnoї literaturi. – Mjunhen-London, 1988. – Kniga persha : Poezija. – S. 9–25.
4. Mel'nik V. o. (Vasil' Limmichenko). Religija i zhittja (poezija, proza, drama, publicistika, religijni statti) / V. Mel'nik / [za zag. red. prof. R. Grom'jaka; uporjadnik i pisljamova L. Grom'jak]. – Ternopil' : Zbruch, 1999. – 830 s.
5. Molitvoslov. – Rim-Toronto : Vidavnictvo OO. Vasilijan, 1990. – 1374 s.
6. Ogijenko I. Ukraїns'ke monashestvo / Ivan Ogijenko (Mitropolit Ilarion). – K. : Nasha kul'tura i nauka, 2002. – 396 s.
7. Svjate Pis'mo Starogo ta Novogo Zavitu. – United Bible Societies, 1991. – 1394 s.
8. Uvarov A. S. Hristianskaja simvolika. Simvolika drevnehristianskogo perioda / Aleksej Sergeevich Uvarov. – M. : UNIK; SPb. : Aletejja, 2001. – 256 s.
9. Hrestomatija ukrajins'koї religijnoї literaturi. – Mjunhen-London, 1988. – Kniga persha : Poezija. – 552 s.
10. Chardi F. KOINONIA – Kojnonija : Bogoslovs'ko-duhovnij putivnik monashoji spil'noti / Fabio Chardi. – L'viv : Misioner, 2002. – 364 s.

Статтю подано до редакції 27.02.2015 р.